

RECENZÍÓ

Antal Attila

Népek, szavak, dilemmák

NÉPEK, SZAVAK, DILEMMÁK

Enyedi Zsolt (szerk.): A népakarat dilemmái – Népszavazások Magyarországon és a nagy-

Szerkezet

A könyv alapvető rendező elve tehát az elmélet és empiria: ez a kettős látásmód egyrészt az egyes résztanulmányokon belül, másrészt a könyv szerkezeti egységeiben is megjelenik. Három fő szerkezeti egységet különböztethetünk meg: az első a népszavazás intézményéről elméleti síkon értekező hazai szerzők munkái; a második a szintén elméleti megközelítést alkalmazó, de külföldi szerzők által írt tanulmányok (egyébként már itt is megjelennek empirikus elemek); végül pedig a 2008-as magyar népszavazás közvélemény-kutatási tapasztalatait rögzítő írások (amelyek – az előző szerkezeti egység ellenpontjaként – tükröznek bizonyos elméleti megfontolásokat is). Megfigyelhetjük tehát azt a fokozatosságot, amely az elmélet felől közelít a közvélemény-kutatások eredményeit elemző empirikus formák felé, sőt az elméleti és empirikus megközelítés között sem találhatunk éles cezúrát: a kötet finoman „siklik át” a két megközelítésmód között, sőt vannak olyan tanulmányok, amelyek kifejezetten kettős szemüvegen keresztül tekintenek a népszavazásra. Az elméleti jellegű írások közül Körösenyi András tanulmánya általánosan foglalkozik a népszavazás jellegével, illetve a referendum és a képviseleti demokrácia viszonyával. Kis János kizárólag hazai aspektusból világít rá a népszavazás alkotmányos szabályozására és a vonatkozó alkotmánybírói gyakorlatra, Enyedi Zsolt írásában pedig az általános elméleti és hazai megközelítésmód alkot egységet. A két külföldi szerző (Hanspeter Kriesi és Lawrence LeDuc) írása elhelyezi a kötet által felvetett gondolatokat egy nemzetközi keretben, kitérve az elméleti és gyakorlati perspektívákra. A könyv első két szerkezeti egységében fel-felbukkanó empirikus szál a harmadik részben bomlik ki: részletesen dokumentálva a 2008-as hazai népszavazás előtt és után lefolytatott közvélemény-kutatások eredményeit.

Elméleti csomópontok

A kötetben meghatározható három olyan témakör, amely toposzként hatja át a művet. Ezek közül a legfontosabb: a népszavazás intézményének helye és szerepe a XXI. században². A témakörrel több szerző (Enyedi Zsolt, Körösenyi András, közvetett módon pedig Kis János) is foglalkozik. A tanulmányokban a népszavazás többnyire mint „a fennálló politikai rendszer elméleti ellenpólusa”³ jelenik meg. A szerzők között konszenzus van a tekintetben, hogy a képviseleti kormányzat működőképességének feltétele az Országgyűlés mérlegelési és döntési szabadságának tiszteletben tartása a népszavazási gyakorlat által. Enyedi Zsolt és Kis János konkrétan körül is írja a népszavazás intézményének korlátait: mindkét szerző említi a parlamenti képviselők lelkiismereti szabadságát (függetlenségét), Kis János pedig hozzáteszi a többségi kormányzás (vagyis a kormányozhatóság), valamint kisebbség vétójának elveit. Ezekon túlmenően Körösenyi András összefoglalja a népszavazás elméleti és gyakorlati alapú kritikáját. Láthatjuk tehát, hogy a szerzők (a képviseleti demokrácia talaján állva) kiegészítő intézményként tekintenek a népszavazásra, elvetve a népi önkor-

mányzás gondolatát.⁴ A tanulmányokból azonban kitűnik, hogy a népszavazás jelenlegi gyakorlata (amely a pártküzdelmeknek kínál újabb terepet⁵) nem alkalmas ezen kiegészítő szerep betöltésére.⁶ A tanulmányok nem mennek túl (talán a kötet keretei között nem is mehetnek) a problémafelvetés és a diagnózis szintjén („A közvetlen és a közvetett demokrácia összehasonlása a következő évtizedek egyik legfontosabb feladata lesz.”), azonban a kötet – amint látni fogjuk – közvetít előremutató tendenciákat.

A második fontos témakör a népszavazás hazai jogi szabályozása és a procedurális gyakorlat. Amíg Enyedi Zsolt csak utal arra, hogy a népszavazás következtében előálló parlamenti végrehajtó szerep⁸ és a képviselők lelkiismereti szabadsága között feszültség merülhet fel, addig Kis János egyenesen arról beszél, hogy „... Alkotmányunk össze nem illő, parlamentáris és plebiszitárius intézmények keveréke”⁹. Kis János úgy véli, hogy az Alkotmány következetes értelmezése útját állhatná az utóbbi időszak népszavazási versenyfutásainak, s az Alkotmánybírósnak kellene betartatnia azt a sávot, amelyen belül az Alkotmány lehetőséget biztosít a népszavazásra. Kis János (a fent ismertetett három kritériumon túlmenően) bevezet egy további érdekes szempontot a népszavazás elrendelésének korlátját illetően: „... nem bocsátható népszavazásra olyan kérdés, mely inkonzisztens választói preferenciákat indukál, mert az ilyen kérdések eldöntése nem a választók, hanem a kérdező akaratától függ.”¹⁰ A szerző érvelésének lényege az, hogy a fiskális illúzió állapotában lévő polgárok (lévén, hogy hajlamosak alábecsülni a közszolgáltatások költségeit és egyúttal torzulnak a gazdaságpolitikai döntésekkel szembeni elvárásaik is) döntését a népszavazási kérdés mögött álló aktor befolyásolja – kihasználva az állampolgár szóban forgó állapotát. A Kis János által felvett gondolatok egyrészt rámutatnak arra a (már bemutatott) tendenciára, hogy a politikai szereplők (szinte kiküszöbölhetetlenül) dominálják a népszavazásokat is, másrészt arra is, hogy mennyire fontos (kutatási) témakör a népszavazási kérdés megkonstruálása és az ezáltal elérhető *framing* és *priming*.¹¹

Az utolsó elméleti csomópontot pedig azon intézmények, megoldások jelentik, amelyek új szint vihetnek a népszavazás intézményébe, dinamizálva a közvetlen demokráciát. A kötet bár nem kínál direkt módon olyan megoldásokat, amelyek ilyen dinamizáló szerepet tölthetnek be: mindazonáltal a nemzetközi kitekintés és az új közvélemény-kutatási tendenciák becsatornázása ígéretes lehetőségeket kínál. Az egyik legfontosabb ilyen megoldás a Hanspeter Kriesi által leírt *svájci „felfüggesztő referendum”*. Ez a felfüggesztő jelleg azt jelenti, hogy minden olyan parlamenti döntést, amire népszavazás kiírása kezdeményezhető, addig nem lehet végrehajtani, amíg el nem telt három hónap anélkül, hogy a polgárok népszavazást kértek volna.¹² A felfüggesztő jellegű népszavazás „veszélye” nyomán a törvényhozás igyekszik minden potenciális népszavazást kezdeményező csoportot integrálni a politikai döntéshozatal folyamatába. Ehhez kapcsolódóan meg kell említenünk a *svájci népi kezdeményezés* (iniciatíva)¹³ intézmé-

nyét, amely ugyan nem minősül népszavazásnak, de lényege – hasonlóan a felfüggesztő jellegű népszavazáshoz – szintén a társadalmi párbeszéd. A svájci iniciativa szerint az állampolgárok maguk indítják el a politikai döntéshozás folyamatát (föderációs szinten alkotmánymódosításra, kantonok szintjén pedig törvénykezdeményezésre is irányulhat az intézmény). A parlament elfogadhatja a nép szavát, azonban ellent is mondhat neki, sőt ellenjavaslattal is élhet – utóbbi két esetben népszavazás fog dönteni a kérdésben. Végül a kötetben szereplő harmadik előremutató intézmény (amely egyúttal átvezet az empirikus érdekeségek irányába) a *deliberatív közvélemény-kutatás*.¹⁴ Ez egy olyan speciális forma, amely egyrészt a tömegek részvételét kívánja fokozni a különböző politikai javaslatok kidolgozásának folyamatában, továbbá célul tűzi ki az állampolgárok döntési kompetenciájának növelését az adott kérdésben. A deliberatív közvélemény-kutatási megoldások tehát nem csupán a köz véleményének feltérképezésére és dinamikájának megragadására szolgálnak¹⁵, hanem annak jóindulatú befolyásolására is: az információk és a látótér bővítése által. E megoldás – véleményem szerint – kiválóan alkalmazható lenne az apatikus magyar közvélemény bizonyos szegmenseinek dinamizálására, s általában is a felelős (a döntéshozására képes és a döntést meg is hozó) állampolgári attitűd kialakítására.

Empirikus nóvumok

A kötet nem csupán az elmélet, hanem a közvélemény-kutatási gyakorlat területén is felvet néhány megfontolandó szempontot. A korábbiakban már kifejtésre került, hogy az egész mű az elméleti és empirikus megközelítés egységére épül (ez a szemlélet bár nem mondható újnak, de önmagában az a tény, hogy az egészen közeli népszavazási eseményről készült közvélemény-kutatási elem-

Róbert záró tanulmánya foglalja össze). S azáltal pedig, hogy jelen survey-kutatást a jövődő panelvizsgálatok első hullámának szánták és a felhalmozott kutatási anyagot elérhetővé kívánják tenni az interneten¹⁷, a kutatók „kinyitották” a kötetet a jövődő kutatások és a tudományos közvélemény számára.

Fogalom-dilemma

Ahogy az egyes intézmények országonként eltérő jelentéstartalommal bírnak, úgy különböző szerzők az egyes intézményeket eltérő módon érthetik és értelmezhetik. Ezek a jelenségek meglehetősen megnehezítik az összehasonlító elemzést, hiszen egyes intézmények területenként más jelentéstartalmat hordozhatnak. A Körösényi András-féle *népszavazási tipológia* (tehát itt csak a népszavazás intézményéről beszél a szerző) szerint a nép által kezdeményezett ügydöntő népszavazás az iniciatíva, ennek véleményező formája a petíció; a törvényhozás, a kormány vagy pedig az államfő (tehát az „állam”) által kezdeményezett népszavazás ügydöntő formája a referendum, véleményező formája a konzultatív népszavazás. Körösényi úgy gondolja, hogy a népi kezdeményezésnek két formája van: a fenti iniciatíva és petíció. Az *iniciatíva* tehát „... a népi kezdeményezés és a népszavazás összekapcsolása – amikor a sikeres népi kezdeményezésről ügydöntő népszavazással döntenek...”. A petíció pedig nem más, mint olyan népi kezdeményezés, amely a megjelölt ügy parlamenti tárgyalását eredményezheti. Látható, hogy Körösényi András összemosza a népi kezdeményezés és a népszavazás intézményét, pontosabban a népszavazás-tipológiájába integrálja a népi kezdeményezést. Körösényi rendszerében a tulajdonképpeni népi kezdeményezés (amely a népszavazás intézményétől eltérő megoldás, s a szakirodalomban¹⁸ gyakorta ezt nevezik iniciatívának) a petíció alakját ölti, s amikor a népi kezdeményezés összekapcsolódik a népszavazással, akkor beszél Körösényi iniciatíváról. Körösényi tipológiájában ezt az össze-mosódást¹⁹ az okozza, hogy a szerző nem tesz különbséget a *nép általi kezdeményezés* jelensége és a *népi kezdeményezés* intézménye között. A nép valóban kezdeményezhet népszavazást, amely az adott ország jogi szabályozása alapján lehet ügydöntő vagy véleménynyilvánító, azonban a nép által kezdeményezett ügydöntőnek minősülő népszavazás nem népszavazással összekapcsolt népi kezdeményezés, a másik oldalon pedig a nép által kezdeményezett véleménynyilvánítónak minősülő népszavazás nem egyszerű népi kezdeményezés. Álláspontom szerint a hagyományos értelemben használt népi kezdeményezést (amely egy adott ügy törvényhozásbeli tárgyalására irányul) – a nép általi kezdeményezés apropóján – nem vonhatjuk a népszavazás rendszerébe. Ezt az értelmezést alátámasztja Hanspeter Kriesinek a tanulmánya, ahol az iniciatívát (ahogy az elméleti csomópontoknál láthattuk) úgy írja le, mint a svájci közvetlen demokrácia egyik, a referendumtól különböző intézménye: „Az *iniciatívával* a politikai döntéshozás folyamatát maguk az állampolgárok indíthatják el. A föderáció szintjén 100 ezer állampolgár, azaz a választók alig

több mint 2 százaléká már alkotmánymódosító indítványt nyújthat be a kötelező referendum kiírását követelő petíció aláírásával.”²⁰ Kriesi tipológiája a svájci referendum és iniciatíva intézményét a svájci közvetlen demokrácia két legfontosabb intézményeként elemzi – nem integrálja a népszavazási formák közé az iniciatívát. Összességében tehát meg kell hogy különböztessük a népi kezdeményezés és a népszavazás intézményét²¹, hiszen – bár mind a két módszer a közvetlen demokrácia tágabb spektrumába sorolható – míg az előbbi a politikai döntéshozás aktivizálására, az adott kérdés napirendre vételére irányul, addig az utóbbi a nép általi való döntéshozásra hivatott.

Egy másik tipológiai buktató merülhet fel Kis János írásával kapcsolatban. A szerző kifejti, hogy „[c]élszerű különbséget tenni az ügydöntő népszavazás két válfaja közt. Az egyik jogalkotást hiúsít meg, a másik jogalkotásra kötelez. Az egyik esetben nem születik meg valamely törvény, mely rendelkezik a szükséges parlamenti támogatással, a másikban megszületik egy törvény, mely nélkülözi a szükséges parlamenti támogatást.”²² Kis János szerint a jogalkotást meghíúsító népszavazás nem sérti a képviselői függetlenség elvét („Kíírása egy érvényességi feltételt ad hozzá a törvényhozási folyamathoz...”²³), azonban a jogalkotásra kötelező annál inkább. Érvelése alátámasztására Kis János a 2/1993. (I. 22.) AB határozatot hozza fel, amely a képviselők függetlenségét deklarálta.²⁴ A később született 52/1997. (X. 14.) AB határozat pedig kimondta azt, hogy népszavazási kérdés támogatása a képviselői szerv fölé helyezi a közvetlen hatalomgyakorlást, s az Országgyűlés végrehajtó szerepbe kerül. Kis János úgy véli, hogy utóbbi kimondásával az Alkotmánybíróság deklarátlanul (implicit módon) módosította gyakorlatát. Ezen okfejtéssel kapcsolatban két dolog jegyezhető meg. Az országos népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló 1998. évi III. törvény (Nsztv.) 8. §-a (1) bekezdése értelmében „Az Országgyűlés köteles a népszavazás döntésének haladéktalanul eleget tenni”. A törvény nem részletezi, hogy hogyan kell a népszavazási döntésnek eleget tenni, azonban nyilvánvaló, hogy az Országgyűlés a hatáskörébe tartozó ügyekben elsősorban jogalkotással teheti ezt meg. Ez a jogalkotás két módon nyilvánulhat meg: egyrészt a korábbi jogalkotást meghíúsító jogalkotásra kötelezésben, másrészt új jogalkotásra kötelezésben. Vagyis a népszavazás csak jogalkotási kötelezettséget róhat a parlamentre (ennek lehet tartalmi folyománya az, hogy a korábbi jogalkotás meghíúsul, illetve új jog születik), így a Kis János által említett „jogalkotás meghíúsítása” csakis jogalkotás útján valósulhat meg (a parlament módosítja, hatályon kívül helyezheti a népszavazás által derékba tört rendelkezéseket). Kis János szerint továbbá a jogalkotást meghíúsító népszavazás egy érvényességi feltételt ad a törvényalkotás processzusához. Ez abból a szempontból mutatkozik problémásnak, hogy a Kis János-i terminológia szerinti jogalkotást meghíúsító ügydöntő népszavazás valójában nem a jogalkotás része, hiszen az a jogszabály, amelynek meghíúsítására a népszavazás irányul, többnyire már egy létező jogi aktus (érvényes és hatályos), s a választópolgár nem lesz a jogalkotó mun-

katársa. Kis János érvrendszere azonban egy esetre mégis alkalmazható: ez az ügydöntő népszavazás egy speciális fajtája, mégpedig az, amelyet az Országgyűlés által már elfogadott, de a köztársasági elnök által még alá nem írt *törvény megerősítése tárgyában* írnak ki [Nsztv. 8. § (4) bek.]. Mindezek alapján az ügydöntő népszavazásnak tehát *három fajtáját* különböztethetjük meg: egyrészt a korábbi jogalkotást meghíúsító jogalkotásra kötelező, másrészt az új jogalkotásra kötelező, végül pedig a törvény megerősítésére irányuló népszavazást.²⁵ Kis János szerint a képviselői függetlenség szenved csorbát a jogalkotásra kötelező népszavazással, s az Alkotmánybíróság pedig legitimálta is ezt megváltoztatott gyakorlatával. Olvasatomban az Alkotmánybíróság gyakorlata nem változott meg, csak jobban kidomborodik a kivételes jelleggel alkalmazott közvetlen demokratikus eszközöknek a képviselői hatalomgyakorlást felülíró jellege. Az a kitétel, hogy az „*Országgyűlés végrehajtói szerepbe kerül*”, nem jelent mást, mint hogy a jogalkotó követi az Nsztv. említett [(8. § (1)] paragrafusát: vagyis haladéktalanul eleget tesz a népszavazás döntésének. Ez utóbbi pedig nem okozza a képviselői függetlenség csorbulását, hiszen a képviselőket terheli a törvényi kötelezettség, ilyenformán pedig a népszavazás által indukált jogalkotási kötelezettség éppen hogy a képviselői függetlenség intézményének az inherens része. Egy másik megközelítésmódot alkalmazva: a képviselők nép általi „utasíthatatlansága” jelen esetben sem szenved csorbát, hiszen a képviselőket nem a nép utasítja, hanem a mindenkori képviselők által megalkotott utasításnak (jelen esetben az Nsztv-nek) tesznek eleget.

A bemutatott két inkoherenca felveti a népszavazási, s tágabb értelemben vett közvetlen demokratikus intézmények tipológiájának egységesítését, közös („minimum”) fogalmi apparátusok kidolgozását.²⁶ Alátámasztja ezt az a tény is, hogy a fogalmi buktatók („másként értések”) nem csupán a belföldi, hanem a külföldi tudományos szintéren is megjelenhetnek. Hanspeter Kriesi például nem a hazai terminológia által használatos értelemben említi a „kötelező”²⁷ és „fakultatív”²⁸ népszavazásokat (illetve mi nem az ő általa ismert értelemben használjuk azokat – ez csupán nézőpont kérdése). Kriesi szerint azok a népszavazások *kötelezőek*, amelyeket az alkotmány ilyenként előír (az alkotmánymódosításokat az állampolgároknak jóvá kell hagyni) – ez a jelentéstartalom nálunk elsősorban az „alkotmányosan kötelező” népszavazással rokonítható (amely hiányzik a magyar szabályozásból). Kriesi továbbá *fakultatív* referendumként említi az olyan népszavazásokat, amelyek meghatározott számú választópolgár kezdeményezésére tartandók meg. Jelen fogalmi zavar abból adódik, hogy míg Svájcban a kötelező–fakultatív páros az alkotmányhoz való viszonyra utal (az alkotmány teszi kötelezővé, illetve az alkotmány alapján lehet kezdeményezni, de a parlamentnek nincs mérlegelési joga); addig Magyarországon ez a distinkció az Országgyűlés általi mérlegeléshez kapcsolódik (a parlament kötelezően elrendel – mérlegelés nélkül – bizonyosfajta népszavazást, más esetben pedig lehetősége van a mérlegelésre).

A fenti példák bebizonyíthatják, hogy mennyire fontos az egységes fogalomhasználat kiépítése mind a hazai, mind a nemzetközi tudományos környezetben – vagy legalábbis az erre való törekvés. A teljesen egységes fogalmi apparátus természetesen nem kivitelezhető (sőt nem is kívánatos), azt azonban tudnunk kell, hogy az egyes fogalmak mikor mit jelentenek a különböző kontextusokban, s hogyan tudjuk adaptálni az eltérően használt kifejezéseket.

A magyar országos népszavazás és népi kezdeményezés intézményi tipológiája

Fajta	Országos népszavazás				Országos népi kezdeményezés [Alk. 20/D. §]	
	„Kötelező”		Mérlegelés alapján elrendelt („fakultatív”)			
Kezdeményezés	200 ezer választópolgár [Alk. 28/C. § (2) bek.]		100 ezer választópolgár, Köztársasági elnök, Kormány, Országgyűlési képviselők 1/3-a [Alk. 28/C. (4) bek.]		Legalább 50 000 választópolgár	
Elrendelés – az Országgyűlés hatásköre	Mindenképp kötelező elrendelni (nincs mérlegelés) [Alk. 28/C. § (2) bek.]		Az Országgyűlés mérlegeli az elrendelést (fakultatív)		Nincs elrendelés	
Cél (kötőerő)	Ügydöntő [Alk. 28/C. (3) bek.]		Ügydöntő [Alk. 28/C. (1) bek.]		Véleménynyilvánító (konzultatív) [Alk. 28/C. (1) bek.]	Arra irányulhat, hogy az Országgyűlés hatáskörébe tartozó kérdést az Országgyűlés tűzze a napirendjére
Hatás	Korábbi jogalkotást meghíúsító jogalkotásra kötelező [Nsztv. 8. § (1) bek., de nem kifejezett formában]	Új jogalkotásra kötelező [Nsztv. 8. § (1) bek., de nem kifejezett formában]	Korábbi jogalkotást meghíúsító jogalkotásra kötelező [Nsztv. 8. § (1) bek., de nem kifejezett formában]	Új jogalkotásra kötelező [Nsztv. 8. § (1) bek., de nem kifejezett formában]	Az állampolgárok közreműködését biztosítja az Országgyűlés döntéseinek meghozatalában, de nem kötelezi az Országgyűlést meghatározott tartalmú döntésre [Nsztv. 8. § (2) bek.]	Az országos népi kezdeményezésben megfogalmazott kérdést az Országgyűlés köteles megtárgyalni.
	Törvénymegerősítésre irányuló Speciális ügydöntő népszavazás (Az Országgyűlés által már elfogadott, de a öztársasági elnök által még alá nem írt törvény megerősítéséről) [Nsztv. 8. § (4) bek.]					

JEGYZETEK

- ¹ Enyedi, 2009: 237.
- ² A kérdéskört illetően lásd Bohman–Rehg, 1997.
- ³ Enyedi, 2009: 17.
- ⁴ „A nép önkormányzatát elméleti szempontból utópiának kell minősítenünk, és a népszavazás alkalmatlan arra, hogy a közpolitikai döntéshozatal általános eszköze legyen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a népszavazás ne lehetne a döntéshozatal kivételes és/vagy kiegészítő eszköze.” (Enyedi, 2009: 58) Itt csak közbevetőleg jegyezném meg, hogy – amint láthatjuk – Körösenyi András a népszavazást mint a közpolitikai döntéshozás általános eszközét utasítja el – tehát kivételes eszköze lehet. Valójában a népszavazások [amint egyébként Körösenyinek a népszavazási tárgykörök tekintetében említett tipológiája is kifejti (Enyedi, 2009: 38-39)] csupán egy bizonyos hányada közpolitikai döntés – ez felveti a többi területen (alkotmányok, rezsimváltások, területi kérdések stb.) az általános népi önkormányzat lehetőségét. A továbbiakban csupán egy kérdés marad: Körösenyi csupán a közpolitikai döntéshozás általános eszközeként tekinti alkalmatlannak a népszavazást, vagy a többi döntéshozási területen is.
- ⁵ A kötet empirikus tanulmányaiban visszatérően a pártpreferencia bizonyul az egyik legerősebb „másodrendű hatásnak” a népszavazási kérdésekre adott válaszokat illetően: „A népszavazás ideológiai beágyazottságát jelzi, hogy a díjakkal semmilyen logikai kapcsolatban nem álló ideológiai-politikai attitűdökkel is meglehetősen szorosan összefüggött a szavazás iránya...” (Enyedi, 2009: 238)
- ⁶ A kérdéskörre lásd Antal, 2009.
- ⁷ Enyedi, 2009: 24.
- ⁸ Az ügydöntő népszavazási kezdeményezés sikere esetén a közvetlen hatalomgyakorlásnak a képviseleti szerv fölött állását, továbbá az Országgyűlés végrehajtó szerepbe való kerülését az 52/1997. (X. 14.) AB határozat mondta ki.
- ⁹ Enyedi, 2009: 64.
- ¹⁰ Enyedi, 2009: 73.
- ¹¹ Bár a kötet más kontextusban (a közvélemény-kutatási vizsgálatok) is foglalkozik a framing és priming technikáival, azonban e módszerek értelmezése helytállóan bizonyul a népszavazási kérdést illetően is. (Enyedi, 2009: 280)
- ¹² Enyedi, 2009: 89.
- ¹³ Svájc alkotmányának 138-139b. Cikkei. http://www.servat.unibe.ch/icl/sz00000_.html (Letöltve: 2009. augusztus 14.).
- ¹⁴ A deliberatív közvélemény-kutatásra lásd Fishkin, 1991. és Pataki, 2007.
- ¹⁵ „A deliberatív kutatás intenzíven, széleskörűen és transzparens módon adja meg a közvélemény kialakulásának, formálódásának lehetőségét. Arra szolgáltat példát, hogy miként jöhet létre az érett közvélemény: az alapos tájékozottságon, a párbeszédén és a dispután keresztül.” (Enyedi, 2009: 255)
- ¹⁶ Az első kérdőíves lekérdezésre három-négy héttel a népszavazás előtt, a másodikra pedig a népszavazás előtti napokban került sor.
- ¹⁷ <http://www.valasztaskutatas.hu/>
- ¹⁸ Kukorelli, 2007: 176 és skk.
- ¹⁹ Megjegyezhetjük, hogy Körösenyi András tipológiája abból a szempontból akceptálható, hogy

már a tanulmánya elején kijelenti: a tanulmányában kifejtett tipológia „*az írás fókuszában álló demokrácielmélet*” alapjain nyugszik.

²⁰ Enyedi, 2009: 90.

²¹ A megkülönböztetésre lásd *A magyar országos népszavazás és népi kezdeményezés intézményi tipológiája* című részt.

²² Enyedi, 2009: 74.

²³ Enyedi, 2009: 74.

²⁴ „*A szabad mandátum lényege, hogy a képviselő és a választók közötti jogi függőség a választás után megszűnik. A képviselő tehát nem utasítható és a képviselő egyetlen kérdésben sem köteles a választók véleményét kikérni.*”

²⁵ A hazai népszavazások, beleértve az ügydöntő népszavazások egy lehetséges tipológiáját lásd *A magyar országos népszavazás és népi kezdeményezés intézményi tipológiája* című részben.

²⁶ A magyar országos népszavazás és népi kezdeményezés egy lehetséges tipológiáját *A magyar országos népszavazás és népi kezdeményezés intézményi tipológiája* című rész foglalja magába. Ez a tipológia nem a tanulmány szerzőinek a kritikájaként született, hanem recenzios célokat szolgáló kiindulási és összehasonlítási alapként.

²⁷ A svájci alkotmány 140. Cikke által szabályozott *mandatory referendum*.

²⁸ A svájci alkotmány 141. Cikke által szabályozott *optional referendum*.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antal Attila (2008): *Vox populi vox Dei? – Az országos népszavazás összehasonlítása a visegrádi országok, valamint Bulgária és Románia tekintetében* http://www.jogiforum.hu/files/publikaciok/antal_attila_elnoki_vetoljogi_forum.pdf (Letöltve: 2009. augusztus 14.)
- Antal Attila (2009): *Minden hatalom a népé?* (publicisztika, HVG online) http://hvg.hu/velemeny/20090813_demokracia_meltanyosság_kepvoiselet.aspx (Letöltve: 2009. augusztus 14.) (Antal, 2009)
- Enyedi Zsolt (szerk.) (2009): *A népakarat dilemmái – Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Századvég – Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. (Enyedi, 2009)
- Fishkin, James s. (1991): *Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform*. New Haven, Yale University Press. (Fishkin, 1991)
- Kukorelli István (szerk.) (2007): *Alkotmánytan I. Osiris*. (Kukorelli, 2007)
- Bohman, James – Rehg, William (szerk.) (1997): *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. MIT University Press. (Bohman – Rehg, 1997)
- Pataki György (2007) *Bölcs „laikusok”: Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában*; In: *Civil Szemle* IV. évf., 3-4. szám, pp. 144–156. (Pataki, 2007)